

нец ліста глянула (63). З прыкладаў відаць, што ўдакладняльны характар няпоўнасастаўных канструкцый, адрыў іх ад асноўнага выказвання дае магчымасць выдзеліць, напоўніць асобым сэнсам тое, што з'яўляецца надзвычай важным у паведамленні. Умелае вар'іраванне няпоўнасастаўных канструкцый у звязным тэксе садзейнічае эканомнасці выказвання і разам з тым сведчыць пра яго семантычную ёмістасць і высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. У выніку разгорнутае паведамленне становіцца больш аглядным і зразумелым, яму падаецца асобая імклівасць і рэзкасць, падкрэсліваецца яго парывістасць, узмацняецца напружанасць, ад чаго ўзрастае інфарматыўнасць і павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення.

Валодаючы багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, няпоўнасастаўныя канструкцыі актыўна выкарыстоўваюцца ў якасці такіх стылістычных фігур, як парцэляцыя. Яна індывідуалізуе мову аповесці, стварае спрыяльныя ўмовы пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем няпоўнасастаўных канструкцый служыць адным з вельмі важных сродкаў «стварэння асабліва сціслага і чоткага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»³.

¹ Колас Я. Збор твораў: У 12 т. Мн., 1963. Т. 7. Далей спасылкі на гэта выданне даюцца ў дужках непасрэдна ў тэксце.

² Кузнецов В. В. // Проблемы языкознания и теории английского языка. М., 1976. Вып. 2. С. 240.

³ Прокопович Н. Н. // Развитие синтаксиса современного русского языка. М., 1966. С. 136.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

СКЛАДАННІ З ПЕРШЫМ КАМΠΑНАНТАМ-ПРЫСЛОЎЕМ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У помніках старабеларускай пісьменнасці вылучаецца значная колькасць складанняў, першым кампанентам якіх былі прыслоўі, а ў функцыі другой часткі выступалі іменныя і аддзяслёўныя асновы. У семантычным плане гэтыя кампаненты былі нераўназначныя. Апорным, які меў асноўнае значэнне, з'яўляецца другі кампанент, у той час як першы выконвае дапаможную функцыю, удакладняе інтэнсіўнасць, меру, ступень і іншыя праяўленні прыметы, выражанай другой асновай: *А оно чимъ болей Гдь одкладаючи долготерпеливым себе противъ него показываетъ* (Макарый, 277); *въ року нинеидучомъ шестьдесятъ шостомъ* (Літ. мет., 846); *з присносущнымъ и животворящимъ его Дхомъ* (ЕК, 101); *ани ся до святокрадци иерея оферъ мешати* (Апакр., 1271—1272); *а то власне прикладомъ слепорожденнаго вожена* (Філіп., 84); *пописаны суть светки или згоды кратце, и ины сихъ вышеименованныхъ писмъ* (Скар., ПКЦ, Задв.); *дали новонаступающимъ паномъ... грошей зол. тысячу* (ИЮМ, X, 126).

Ужыванне такіх складанняў не абмяжоўвалася асобнымі жанрамі пісьменнасці. Яны шырока сустракаюцца як у помніках царкоўнай літаратуры, так і ў творах адміністрацыйна-юрыдычнага характару, перакладной і арыгінальнай літаратуры: *онъ же не знашедъ ея вопрошаше мимоходящихъ людей места того глаголя* (Скар., КБ, 70 адв.); *и во иныхъ всехъ многокозненная оухищренія* (Катэхізіс, 194); *якъ на такиѣ яко и тые гледети маю, на тые дармодеды* (Гіст. сл., VII, 247); *до завждыбытнои онои правдивой и бжественной светлости отошли* (ЕК, II, 6); *взяли*

ми жеребца шерстью гнедого доморосленого (АВАК, XXI, 16); якоже стья иконы, яже намъ оуказоуютъ стыхъ живонаписаныхъ¹ (Катэхізіс, 305).

Складаныя словы такога тыпу ўзнікалі на аснове ад'ектыўных канструкцый з прыслоўем у ролі залежнага кампанента. Гэтыя канструкцыі шырока ўжываліся ў помніках старабеларускай пісьменнасці і ў выніку зрастання кампанентаў лёгка маглі трансфармавацца ў цэльнааформленую лексічную адзінку². Матэрыялы «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» сведчаць пра фактычна неабмежаваныя магчымасці ўтварэння такіх словазлучэнняў (кампазітаў) у помніках старабеларускай пісьменнасці: *высоко парными... крилами* (Карповіч, 25); *очи глубоко запалые* (ГАВІІ, 342); *человекъ ... долго бывалый* (Еўлашоўскі, 159); *долго пожаданный свет* (ХЛЖ, 118); *завжды текучею рекою* (ЕК, 165 адв.); *по свежо умерлом короле* (ХЛЖ, 29); *знаменіе верху явленное* (Катэхізіс, 326); *вышей помененого лукаша мамонича* (КЛС, 14 адв.).

Да ліку найбольш прадуктыўных адносяцца складанні з першымі кампанентамі *мало-, много-, ново-, выше-, ниже-, живо-*.

Асаблівай разнастайнасцю вызначаюцца кампазіты з антанімічнымі кампанентамі *мало- і много-* са значэннем меры і ступені праяўлення прыметы: *малобачные поступки* (Апакр., 1040); *малогоднымъ богомолцемъ* (Там жа); *малозрачнии ... мужъ* (ТТ, 277); *мало вдячнымъ словомъ* (Макарый, 358); *на берегахъ мало известныхъ* (АС, V, 83); *мало мощную и худо умную персону* (Карповіч, прадмова); *будучи ... малоуметнымъ* (Пыт., 95); *многогрешный слуга* (Пацей-І, 987); *много желанного подражателя* (Лякарства, 123); *много мечтанное богатство* (Там жа, 125); *овца многоплодна* (Карповіч, 10); *многоплетенныя сети* (Цудатворац, 100); *многослынущихъ местъ* (Пыт., 23); *житіе ... многострадальное* (Філіп., 120); *Иовъ многотерпеливый* (Макарый, прадмова); *не гледи на жену многохливую* (Скар., ІСС, 17).

Складаныя словы з гэтымі кампанентамі шырока ўжываюцца і ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Прычым колькасць іх пастаянна ўзрастае, асабліва ў сферы тэрміналагічнай лексікі. Параўн.: руск.: *малоактивный, маловесный, малогрузный, малозастроенный; многозвучный, многоковшовый, многомерный*; бел.: *мнагажыльны, мнагазорны, мнагамэтавы, мнагастопны, мнагавалентны, мнагалямешнік, мнагаплямённы, мнагаразцовы, мнагастаронні, мнагачайночны* і інш.

У народных гаворках кампазіты з першымі кампанентамі *мала- і многа-* сустракаюцца абмежавана: *малоедны* (Тур. сл., ІІІ, 63); *маласолкі* (СГЦРБ, І, 223), што, відавочна, можа сведчыць аб кніжным характары такіх складанняў.

У помніках старабеларускай пісьменнасці вылучаецца шматлікая група складанняў з першым кампанентам *ново- (нава-)*, які перадаваў часавую характарыстыку прыметы, выражанай другой асновай. Сярод кампазітаў з гэтым кампанентам выразна выдзяляюцца дзве падгрупы. Першую з іх, колькасна нешматлікую, утвараюць складанні, семантычна звязаныя з рэлігійнымі паняццямі. Яны адносяцца да ліку найбольш старажытных утварэнняў і характэрны помнікам самых разнастайных жанраў, хоць першапачаткова і былі традыцыйным сродкам агіяграфічных твораў: *новозачатый ... млоденець* (Катэхізіс, 303); *новоосвященному митрополиту* (АЗР, ІV, 27); *новоначальным подвижникомъ* (Карповіч, 20); *на новапросвещенныя люд* (Соборник, 38); *зноворожденного дитяти* (ГАВІІ, 14); *царя новорожденного* (В неделю, 301); *о новосотворенной звезде* (Скарына, 63).

Другую, надзвычай распаўсюджаную ў помніках дзелавага зместу, падгрупу ўтвараюць складанні, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю чалавека. Многія з іх адносіліся да сферы старажытнага земле- і лесакарыстання, а таксама тэрытарыяльнага падзелу: *нововзниклую ... архимандрію* (АС, ІІ, 53); *не ново впроваженный закон* (ГАВІІ, 128); *статутъ правъ нововчиненныхъ* (Літ. метр., 341); *въ «Требнику» нововыданомъ* (Гармонія, 197); *копца новозасыпаного* (АВАК, ІІ, 70); *о календару но-*

возвышенном (ХЛЖ, 126); свиренъ ... новонаправленный (АВАК, XI, 50).

Складанні з першым кампанентам *ново-/нава-* ў сучасных усходнеславянскіх мовах асаблівай прадуктыўнасцю не вызначаюцца. Пераважная большасць з іх адносіцца да тэрміналагічнай лексікі. Тыя ж адзінкі, якія захаваліся ад старажытных часоў, зараз выкарыстоўваюцца як стылістычна маркіраваныя сродкі мовы; у слоўніках яны прыводзяцца з паметамі «размоўнае» або «ўстарэлае»: *навабранства, новазапаветны, новаспечаны*.

У помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца складанні з першай часткай *веле-*, якая перадавала ступень праяўлення прыметы, названай другой асновай: *велеленныя ... добродетели* (Соборник, 29); *велеленнымъ гласомъ* (Катэхізіс, 201); *велемовная спростность* (Лякарства, 116); *велемовство, жарты* (Навука, 56); *велемовцею его ... зваты почали* (Пралог, 560 адв.); *велеречиво молиться* (Каліст, I, 32 адв.); *велеречия не имети* (Чэця, 166—166 адв.); *одъ велеяности вашихъ* (АВАК, I, 330); *не буди велеречивъ* (Скар. ІСС, 14 адв.).

Неабходна адзначыць, што для старабеларускай мовы быў характэрны традыцыйны набор складанняў з першым кампанентам *веле-*. Абсалютная большасць гэтых кампазітаў адзначаецца ў самых ранніх усходнеславянскіх пісьмовых крыніцах. Параўн., напр., у «Словаре древнерусского языка XI—XIV вв.»: *велегласие, веледушно, велешеленье, велемудрый, велеречивый, велеславие, велехвала, велеядение* і інш.³

У сучаснай беларускай літаратурнай мове кампанент *веле-* ў складзе кампазітаў не ўжываецца. З пэўнай стылістычнай нагрузкай такія складанні выкарыстоўваюцца толькі ў рускай мове: *И корреспондентка заключает, что рабочие не клюют на велеречивые обращения, даже если те, кто их распространяет, зовутся гайслерами и приезжают с Запада* (Правда, 19 лютага 1990 г.).

Указанне на лакальныя ўласцівасці прыметы, названай другой асновай, выражалі ў складзе кампазітаў кампаненты *верху-, выше-, вышней-, вышъ-, ниже-, нижей-*: *тыхъ озеръ верхуписанныхъ* (РПП, 295); *артикулу вышеприпомненого* (Апакр., 1094); *до вышевспомненныхъ семи прикладовъ* (Там жа, 82); *въ тяхъ часехъ вышнейзамеронныхъ* (Ст. 1588, 172); *вышъменованого Ивана Гоголя* (АЗР, III, 302); *вси вышобжалованные законники* (АВАК, XV, 269); *нижевписаную интерцизу* (Апакр., 1100); *обычаемъ нижеописанымъ* (Там жа, 1137—1138).

Кампазіты гэтай словаўтваральнай мадэлі як спецыфічны сродак канцылярскага стылю без асаблівых змен захаваліся і ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Параўн.: бел. *вышэйадзначаны, вышэйапісаны, вышэйзаданы, вышэйназваны, вышэйсказаны, ніжэйназваны, ніжэйпадпісаны, ніжэйуказаны*; руск. *вышеизложенный, вышеотмеченный, вышеупомянутый, нижеприведенный, нижеуказанный, нижеупомянутый*; укр. *вищезазначений, вищеописаний, вищенаведений, нижчевикладений, нижчеподаний, нижченазваний, нижчепойменованый, нижчезгаданий* і інш.

Адно з найбольш старажытных і шырока распаўсюджаных груп у помніках пісьменнасці ўтвараюць складанні з першым кампанентам *живо-*: *живодавнюю смертью* (Карповіч, 20); *живодателного сего хлеба* (ЕК, 97); *офера живоизакалаема* (Каз. Кір., 84 адв.); *живоначалное троицы* (Скарына, 69); *живоносному гробу* (Там жа, 156); *живописательное Художество* (Лексикон, 8); *Маляръ, живописецъ* (Бярында, 43); *з каменя животворного* (Макарый, 226); *животворящего древа* (ХЛЖ, 54); *вода солодная и животекучая* (ЕК, 166); *напиткомъ животочнымъ* (Там жа, 165 адв.).

Кампазіты гэтай групы першапачаткова выкарыстоўваліся ў творах агіяграфічнай і рэлігійна-дыдактычнай літаратуры і толькі пазней сталі пранікаць і ў іншыя помнікі пісьменнасці. Аднак і ў апошніх яны ўсё ж захоўвалі сваё «высокае» семантыка-стылістычнае прызначэнне. Ярка выражанае кніжна-літаратурнае гучанне маюць падобныя кампазіты і ў сучаснай беларускай мове. Параўн.: *За гарой за другой дам жывы ва-*

дапой, Жыватворнае кожнаму зелле (Я. Купала); Жыватворчая надзея зямлю абняла (Я. Колас); Усюды я адчуваў пах мяты, жыватворны водар мае радзімы (А. Кулакоўскі); Малюнак хоць звычайны і не новы — Ён нагадаў мне май той жываплынны (М. Рудкоўскі).

Да ліку старажытных адносяцца і кампазіты словаўтваральнай мадэлі «прыслоўе мимом + аддзеяслоўная аснова...», якія генетычна ўзыходзяць да свабодных сінтаксічных канструкцый тыпу *мимо иди*. Апошнія пад уплывам адпаведных калек з грэчаскай мовы ў агульнаўсходнеславянскі перыяд трансфармаваліся ў складанні нахштальт *мимовести, мимогрести, мимонести, мимотечи, мимохождение, мимоходъ* (прохожий), *мимохотение* і інш.⁴ Аднак у помніках старабеларускай пісьменнасці складанні з гэтым кампанентам шырокага развіцця не атрымалі, намі зафіксавана толькі некалькі слоў на *мимо-*: *слава си есть ... и не временная, тленная, мимотекущая, но вечная* (Філіп., 122); *и мимощедшее честию* (Катэхізіс, 166); *мимотекущий, мимоходящий* (Лексикон, 14); *Время ... мимощедшее* (Сматр., 75). У сучаснай беларускай мове з першым кампанентам *мимо-* часцей ужываюцца складаныя прыслоўі, якія большасцю даследчыкаў прызнаюцца як спецыфічны сродак жывога народнага маўлення⁵: *Так і цяпер, хоць мімаходам, Каб папярэдзіць зло спакус, Яна заўважыла: «Мікодым, А для чаго задраў ты вус?»* (Я. Колас); *Уранні мімаездам залучыла была ў Сівец райжанарганізатар* (М. Зарэцкі); *Бараноўскі можа мімаходзь раздавіць і не азірнецца. Мімалётна лавіла пагляды Алеся на яе* (І. Новікаў).

Часавая характарыстыка прыметы, выражанай другой асновай, укажанне на пастаянства або працягласць праяўлення прыметы перадаваліся кампанентамі *близко-, завжды-, недавно-, скоро-*: *на близко-прошломъ сейме* (Апакр., 1050); *близконаступящую комысию* (ИЮМ, IV, 74); *на тотъ рокъ близкопридущий* (АВАК, XXI, 61); *завждыбытное правдивое оное слово Отчее* (ЕК, 165 адв.); *на завждытвряющую любовь...* (Там жа, 98); *недавно-прошлое войны* (АЗР, V, 24); *въ недавнопрошлыхъ часехъ* (Філіп., 49); *скоротечными молитвами* (Цудатворац, 23).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове кампазіты з кампанентамі *близко-, завжды-, недавно-* не ўжываюцца. Відавочна, што і ў помніках старабеларускай пісьменнасці яны ўспрымаліся неадназначна: або як неадэкватныя польскаму арыгіналу пераклады словазлучэнняў (параўн. у «Апакрысісе» Хр. Філалета: *на близкопришлымъ* — па *blisko przysłym*), або як спецыфічныя аўтарскія ўтварэнні (напр. у «Евангеллі вучыцельным Калісты» 1616 г.: *завждыбытна* і пад.).

Кампанент *скоро-*, хоць і сустракаецца ў некаторых сучасных складаннях, але ён усё больш паслядоўна замяняецца пазнейшым па часе ўзнікнення беларускім эквівалентам *хутка-*. Параўн.: *На гэтай яблыні — скараспелыя салодкія яблыкі* (Я. Колас); — *Я як жа ж, дала вялікі ахапак дзяцельніку, — скарамоўна адказала Зося* (Ц. Гартны); *А калі ўлічыць, што мучныя вырабы — як скорасавальныя і непрыгодныя да працяглай транспарціроўкі складаюць тут невялікую долю, то атрымліваецца, што цукерак вывозіцца больш чвэрці ўсёй колькасці* (Чырв. змена); *Каб праз хмараў вячыстых спляценне і гадоў хуткаплынны патак Не пытаўся гордыя цені Нас з маўклівым дакорам: «Вы хто?..»* (Н. Гальпяровіч); *З тых далёкіх часоў хуткацечных Я паверыў, што мы — землякі* (П. Пруднікаў).

У народных гаворках у складзе кампазітаў паслядоўна выкарыстоўваецца кампанент *скоро-*: *скараспейка* (Сл. пагранічча, IV, 439); *скороспейка, скороспелка, скороспешно, скорохватом* (Тур. сл., V, 47). Параўн. таксама: *барздаспейка* (СГЦРБ, I, 36).

У помніках старабеларускай пісьменнасці вылучаецца невялікая група ад'ектыўных словазлучэнняў з першым кампанентам-прыслоўем *свежо-*: *пять ульевъ пчолъ, на корень тое прошлое ночи свежо выдранные* (АВАК, XVIII, 240); *для свежо оучиненого чуда* (ЕК, 92); *пневъ дерева соснового свежо порубаного и зъ лесу вывозжоного ... налечилъ есьми деветь-десять* (АВАК, VIII, 75). Развіццё гэтай канструкцыі ў гіс-

торыі беларускай мовы адбывалася ў напрамку паступовай лексікалізацыі кампанентаў, іх зрашчэння ў цэльную кампазітааформленую адзінку. Хоць гэты працэс яшчэ і не завяршыўся, аднак у сучаснай беларускай мове, як і ў іншых усходнеславянскіх мовах, перавага аддаецца кампазітааформленым канструкцыям. Параўн.: *лянёк свежаспіленага дрэва* (М. Лобан); *свежанамытая падлога* (Я. Верабей); *свежанатоўчаная бульба* (П. Броўка); *на свежасчырванелым твары сержанта* (В. Быкаў); *свежаацёсаныя бяровенні* (І. Мележ); *на чорнай, свежа нафарбаванай дошцы* (К. Каліна); *свежа-жоўтыя брусы* (В. Адамчык).

Старабеларускай пісьменнасці былі ўласцівы таксама і кампазіты з іншымі прыслоўнымі кампанентамі, якія выкарыстоўваліся ў адзінкавых прыкладах і не вызначаліся асаблівай прадуктыўнасцю. Сярод іх можна адзначыць наступныя: *реки быстроточные* (В неделю, 305); *высокопарного орла* (Карповіч, 7); *обстояние: околичность, вколостоянье* (Бярында, 193); *долготерпеливого Бога* (ЕК, 173); *два вола ... доморослых* (АВАК, XVIII, 75); *косноречивый язык* (КМС, 280); *сына марнотравного* (В неделю, 304); *светлосіаючага Сампсона* (Філіп., 121).

Большасць з гэтых складанняў у сучаснай беларускай мове не ўжываюцца. Пэўную прадуктыўнасць захавалі толькі кампазіты з першым кампанентам *дама-* (*дамаводства, дамарослы* (і *дамарошчаны*), *дамасед, даматканка, даматканы* і інш.).

З другога боку, пад уплывам гэтых і іншых складанняў у працэс кампазітаўтварэння ўключаюцца ўсё новыя і новыя прыслоўі. Фактычна любое прыслоўе (асабліва на суфікс-канчатак *-а(-о)*) здольна ўступаць у словаўтваральныя сувязі з аддзяслёўнымі асновамі. Параўн.: *Але і тут 12 красавіка 1919 года браканьеры забілі апошняга вольнажывучага зубра* (Мін. праўда); *З гладкапісцамі толькі Не спаборнічай я і не буду* (М. Танк); *Супрацоўнікі міліцыі, якія следавалі за натоўпам, праз гучнагаворачыя дынамікі не раз прапаноўвалі разыхіцца, не ствараць перашкод для руху транспарту* (Звязда); *Дзень прайшоў дамасідна* (Я. Драздовіч); *Дзікарослая рыба расце вельмі марудна* (Чырв. змена).

Асаблівасцю складанняў з прыслоўямі ў якасці першай асновы ў помніках старабеларускай пісьменнасці з'яўляецца тое, што другія іх кампаненты ў сваёй большасці маглі яшчэ ўжывацца як самастойныя лексічныя адзінкі (*взниклый, описанный, речивый, текущий, шедший* і інш.). У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта назіраецца значна радзей, хоць і тут сустракаюцца выпадкі далёка не адэкватнай семантычнай спаянасці кампанентаў складання (параўн.: *вышэй згаданы — быстралётны, мелкапасаджаны — дзікарослы, вечназялёны — шумнацены, цяжка паранены — гучнабежны* і да т. п.).

Нельга не адзначыць і той факт, што некаторыя словаўтваральныя мадэлі з першым прыслоўным кампанентам ужо ў помніках старабеларускай пісьменнасці выяўляюць імкненне да тэрміналагізацыі. Асабліва гэта датычыцца складанняў з першым кампанентам *ново-*. У выніку выкарыстання ў тэрміналагічных мэтах новым значэннем напоўніліся старадаўнія словаўтваральныя мадэлі кампазітаў з прыслоўямі *много, мало, скоро* ў якасці першай асновы: *малавыгадны, маладойны, малазмяшчальны, мнагааклетачны, мнагалямповы, мнагаслойны, мнагашпіндэльны, мнагаатамны, мнагавалентны, скараплодны, скарастрэльнасць, скоравысыхаючы, скорамаразільны, скорайздымнасць* (параўн. таксама: *хуткабежны, хуткадрукавальны, хуткарастваральны, хуткасцелы, хуткарэзны*) і інш.

¹ Параўн.: *живо*, нар. а) сходно, точно; б) очевидно, ясно (СЦСРЯ, I, 849).

² Гл.: Журавский А. И. // Проблемы лексикологии. Мн., 1973. С. 35.

³ Гл.: Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. М., 1988. Т. I. С. 378 і далей.

⁴ Гл.: Чурмаев Н. В. История наречий в русском языке. М., 1989. С. 54.

⁵ Там жа. С. 44; Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове. Мн., 1962. С. 168.